The Journal of Academic Social Science Studies
Yıl: 16 - Sayı: 97 , s. 289-304, Güz 2023

Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklar Işığında Doğu Karadeniz'de Aḫamenid İdaresi*

Dr. Fatih İnan
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6803-3632
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon – TÜRKİYE

Makale Geçmişi

Geliş: 01.09.2023
Kabul: 24.10.2023
On-line Yayın: 29.10.2023

Anahtar Kelimeler

Aḫamenid
Armina/Armenia
Batı Armenia Satraplığı
Doğu Karadeniz
Satraplık

Araştırma Makalesi

* Bu makale, İntihal.net tarafından taranmıştır. Bu makale, Creative Commons lisansı altındadır. Bu makale için etik kurul onayı gerekmemektedir.

DOI:
http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.72801

Öz

Aḫamenid İmparatorluğu'nun kurucusu II. Kyros MÖ 546'da Sardes'i ele geçirip Lidya Krallığını ortadan kaldırarak Anadolu topraklarını kendi yönetimine dâhil etti. Aḫamenidler II. Kyros'un kurduğu, I. Darius'un sistemleştirdiği satraplık sistemi ile Anadolu'yu yönetti. Yönetimlerine dâhil ettikleri yerlerde bölgesel ve kültürel çeşitliliklere sahip bir çok halk yaşadığı için satraplıklar arasında bazı yönetimsel farklılıklar görülmektedir. Pers listelerinde yer alan satraplıkların beş tanesinin tamamı veya bir kısmı bugünkü Anadolu topraklarında yer almaktadır. Antik dönem kaynakları kullanılarak bugüne kadar özellikle Batı ve Orta Anadolu'da bulunan satraplıklar üzerine birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen Karadeniz'in doğu kıyıları ve iç kesimlerini yönetiminde bulunduran Armina/Armenia Satraplığı ve bu satraplığın bölgedeki yönetimsel yaklaşımları üzerinde bilinmezlikler mevcuttur. Bu makale Aḫamenid İmparatorluğu'nun antik dönemde Pontos ve Kolkhis olarak bilinen Doğu Karadeniz topraklarına Armina/Armenia Satraplığı vasıtasıyla nasıl bir idari düzen kurduğunu tespit etmeyi amaçlamaktadır. Antik Çağda coğrafi karakteri, yer altı ve yer üstü kaynakları ve etnik çeşitlilikleri ile zengin bir bölge olan Doğu Karadeniz hakkında antik ve modern kaynaklar kullanılarak Aḫamenid merkezi yönetiminin bu topraklara bakış açısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hem satrap sistemi hem de Doğu Karadeniz'in özellikleri göz önünde bulundurularak Aḫamenid Dönemi bölgenin idari durumu değerlendirilmiştir. Doğu Karadeniz'de yaşayan halklar Aḫamenid üst yönetimi kabul edip vergi, hediye ve gerektiğinde asker gönderme dışında genel olarak bağımsız bir yapıda yaşamlarını sürdürdükleri izlenmiştir.

Atıf Bilgisi / Reference Information

İnan, F. (2023). Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklar Işığında Doğu Karadeniz'de Aḫamenid İdaresi. *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 16(97), 289-304.

The Journal of Academic Social Science Studies
Year: 16 - Number: 97 , p. 289-304, Autumn 2023

*The Achaemenid Administration in the Eastern Black Sea in the Light of Written and Archaeological Sources**

Dr. Fatih İnan
Karadeniz Technical University, Social Sciences Institute, Trabzon – TÜRKİYE

Article History

Submitted: 01.09.2023
Accepted: 24.10.2023
Published Online: 29.10.2023

Keywords

Achaemenid
Armina/Armenia
Satrapy of Western Armenia
Eastern Black Sea
Satrapy

Research Article

* This article was checked by Intihal.net. This article is under the Creative Commons license. Ethics committee approval is not required for this article.

DOI:
http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.72801

Abstract

Cyrus II, the founder of the Achaemenid Empire, conquered Sardis in 546 BC, abolished the Lydian Kingdom and brought Anatolia under his rule. The Achaemenids ruled Anatolia under the satrapal system established by Cyrus II and systematised by Darius I. Since many peoples with regional and cultural differences lived in the areas they included under their rule, some administrative differences can be observed among the satrapies. Five of the satrapies included in the Persian lists are wholly or partly located in present-day Anatolia. Although many studies have been carried out on the satrapies of western and central Anatolia using ancient sources, there is still much that is unknown about the satrapy of Armina/Armenia, which administered the eastern coasts and inland areas of the Black Sea and the administrative practices. This article aims to determine how the Achaemenid Empire, through the satrapy of Armina/Armenia, established an administrative order in the eastern Black Sea region known in antiquity as Pontos and Colchis. Using ancient and modern sources on the eastern Black Sea, a region rich in geographical features, underground and surface resources, and ethnic diversity in antiquity, has been tried to reveal the perspective of the Achaemenid central administration towards these lands. The administrative status of the region in the Aḫamenid period was evaluated, taking into account both the satrap system and the characteristics of the eastern Black Sea region. It has been observed that the people living in the Eastern Black Sea region generally maintained their lives in an independent structure, except for accepting the Achaemenid upper administration and sending taxes, gifts and soldiers when necessary.

GİRİŞ

MÖ 557 yılı civarında Med Krallığı vesayeti altındaki Anşan'ın kralı olan Aḫamenid hanedanından II. Kyros (MÖ 559-530), geniş toprakları fethetmeye başladığı yolculuğu sonunda tek bir kralın hâkimiyeti altında, çeşitli halklardan oluşan ve bugün genel olarak tarihin ilk dünya imparatorluğu olarak adlandırılan hükümdarlığı kurdu (Casabonne, 2007: 23). II. Kyros kurduğu imparatorluğu satraplıklara bölerek yönetmeye başladı. MÖ 518'de I. Darius (MÖ 522-486), satrap sistemini vergi reformuyla birlikte sistemleştirerek imparatorluktaki halkları yirmi satraplığa ve vergi bölgesine bölmüştür. Toplumda etkin sınıf olan Perslerin vergi vermediği bu sistemde vergi bölgeleri satraplık sınırlarına göre belirlenmiştir. Zamanla değişen siyasi dengeler dolayısıyla satraplık sınırlarının ve sayılarının değiştiği de kaynaklarda belirtilmiştir. Mesela MÖ VI. yüzyılda Pers metinlerinde Katpatuka olarak kaydedilen Kappadokia Frigya'ya bağlıyken MÖ V. yüzyılda ayrı bir satraplık olarak idare edilmiş ve MÖ 360'a doğru ise Pontos Kappadokiası ve Tauros Kappadokiası olarak ikiye bölünmüştür (Casabonne, 2007: 26; Tekin, 2007: 65-66).

Satrap kelimesinin Eski Persçede karşılığı *hükümdarlık, krallık, eyalet* anlamlarındaki *xšaθra* kelimesi ile *koruyucu*, *himaye, muhafaza* manasındaki *pāvā* kelimelerinin birleşiminden oluşan *xšaθrapāvā* kelimesidir. *Eyaletin koruyucusu*, *krallığın himayecisi* anlamına gelen *xšaθrapāvā*, Yunanca'da *σατράπης-satrapes* kelimesi ile karşılık bulmakla birlikte Yunanca ve Latincedeki *hyparkhos*, *arkhon*, *praefectus* ve *praetor* kelimeleri de satrap kelimesi yerine kullanılmıştır. Satraplıklarda bulunan alt kademelerdeki görevliler veya farklı görevler içinde kullanılan bu kelimelerin anlamsal çeşitliliği bir kişinin satrap olarak saptanmasını zorlaştırmaktadır (Tuplin, 1987: 114; Sarıkaya, 2016: 76; Kaya, 2018a: 160). Satraplar Pers soylularından seçildiği gibi yerel halktan da seçilebilmekteydiler. Kendi eyaletlerindeki idarenin başında bulunan satraplar, Aḫamenid İmparatorluğu'nun (MÖ 550-330) egemenlik politikasının bir unsuruydular. Yarı bağımsız idari özerkliğe sahip olan satrapların Aḫamenid kralına ait büyük sarayın küçük bir modeli olan satrap konakları, konakların hazine daireleri, arşivleri, muhafızları, kaleleri, çiftlikleri ve *paradeisos* denen özel av parkları vardı. Aḫamenid kralı tarafından atanan satraplar, satraplığın en üst yöneticileri olmakla birlikte iki yardımcısı da bulunmaktaydı. Satraplığın yönetiminde sivil ve askerî işlerinde satrapa yardımcı olan ve doğrudan kral tarafından atanan bu yardımcılardan biri satrapın icraatlarını denetleyen ve ona vekâlet edebilen bir nevi müfettiş konumundaki görevlidir. Diğeri ise satraplık başkentindeki Pers ve yerel askerlerden oluşan garnizonun komutanıdır (Briant, 2002: 342-343; Duran, 2015: 79-80; Kaya, 2018b: 255). Bir satrapın görevleri karmaşıktı ve bu bir dereceye kadar yönetilen bölgeye bağlı olarak farklılık arz edebilmekteydi. Satraplar vergileri toplar ve güvenli bir şekilde merkeze ulaşmasını sağlar, yerel memurlar ile bağlı halklar ve şehirleri kontrol eder, gelen elçileri kabul eder ve hem sivil hem de cezai davalarda hâkim olarak görev yapardı. Yolların güvenliğinden sorumluydu. Ülkeyi korumak için haydutları ve isyancıları bastırmak, iyi donanımlı, iyi eğitimli, sadık bir ordu bulundurmak zorundaydı. Bir satrap, kralın talepleri ile satraplığındaki halkın ihtiyaçlarını dengelemek zorundaydı. Emrindeki ordu ona vergi ödemeye isteksiz olanlardan da vergi alma gücünü verse de bu gücün kullanımı ancak ödeme potansiyelinin olduğu yerler için geçerli olabilirdi. Zira satrap vergi toplayabilmek için toprağın verimliliğini sağlamak zorundaydı. Bu da toprağı işleyen insanlar arasında toprağı iyi bir şekilde işleyebilecekleri kadar yüksek bir kabiliyet seviyesini korumayı gerektiriyordu. Dolayısıyla satrap, tebaasının krala uygun miktarda haraç gönderme kabiliyetini her zaman hesaplamalı ve gelecekte alınacak vergi ve haraçların sürekli olması için tedbirler almalıydı (Dusinberre, 2013: 34-35; Kaya, 2018b: 255).

Aḫamenid İmparatorluğu'nun uzun tarihinde, baskıcı vergi yükünden kaynaklandığı bilinen bir isyan hareketi ya da kriz yoktur. Aksine, büyük imparatorluğun idari sistemi o kadar başarılı olmuş görünmektedir ki, küçük değişikliklerle Parth Dönemi'ne (MÖ 247-MS 224) kadar devam etmiştir.

Aḫamenid İmparatorluğu'nda satraplıklar; fethedilen ülkelerin satraplar vasıtasıyla merkeze bağlı düzenli idari bölgeler, kralın özel mülkü olan ve kendi yönetimlerine tabi olan kraliyet bölgeleri ve kraliyet yönetiminin doğrudan bir parçası olmayan ama imparatorluğun bir parçası olan bazı yarı özerk veya özgür halklar olmak üzere genelde üç farklı statüde bulunmuştur (Klinkott, 2007: 263).

Aḫamenid idaresinin büyük bir hoşgörüyle yaklaştığı hâkimiyeti altındaki halklar, krallıklar ve kentler büyük krala boyun eğip yönetime karşı faaliyetlerde bulunmadıkları, kralın çıkarlarına ters düşmedikleri, vergi ve haraçlarını düzenli verdikleri sürece Aḫamenid kralı onların kültürlerine, yerel inanç ve âdetlerine müdahale etmez, hatta kendi kurumlarını bile muhafaza etme hakkı verirdi. Burada önemli unsur Aḫamenid idaresine dâhil olan tüm toprakların düzenli bir şekilde vergi ve haraçlarını ödemeleridir. Bir yerin vergi miktarı oranın ödeme potansiyeline göre belirlenmiş, fethedilen topraklarda genellikle değişmemiş ve bu vergiler ilgili satraplar tarafından halktan toplanmıştır (Casabonne, 2007: 25, 27; Klinkott, 2007: 263).

Anadolu'yu MÖ 546'da hâkimiyetine alan Aḫamenidler bu topraklarda kendi idari yapılanması olan satraplıkları kurarak yaşayan halkları vergiye bağladılar. Anadolu'da satraplıklar coğrafi bölgelere göre değil Ionialılar, Armenialılar gibi bölgede yaşayan halklara göre belirlenmişti (Tekin, 2007: 64). Anadolu sınırlarında bulunan satraplıklar ise şunlardır: Pers metinlerinde *Tyaiy drayahya* olarak geçen *Daskyleion*, *Sparda* olarak geçen *Sardes*, *Katpatuka* olarak geçen *Kappadokia*, *Yauna* olarak geçen *Ionia*, *Armina* olarak geçen *Armenia* satraplıklarıdır (Roaf, 2017: 208; Sarıkaya 2018: 458; Kaya, 2018b: 251; Harita 1-2).

Satraplık sistemini kısaca açıkladıktan sonra bu çalışmada irdelenilecek satraplık olan Armenia Satraplığı'nın siyasi, ekonomik ve kültürel özellikleri hariç tutularak antik dönemde Pontos'un batı sınırı olan Cotyora (Ordu)'dan Kolkhis'teki Phasis (Poti)'e kadar olan topraklarda Armenia satraplığının idari hâkimiyetini detaylandıralacaktır.

Armenia Satraplığı'nın Doğu Karadeniz İdaresi

Anadolu'nun Orta Karadeniz, Doğu Karadeniz ve İç Anadolu'nun bazı bölümleri antik dönemde Pontos, Gürcistan'ın batı kısımları ise Kolkhis olarak adlandırılmaktaydı. MÖ VIII. yüzyıldan Miletosluların Karadeniz kıyılarında koloniler kurarak neredeyse tüm Karadeniz kıyılarını ticari faaliyetlere açması ekonomik açıdan hem Miletosluların hem de bölgede yaşayan otokton halkların yararına olmuştur. Yaklaşık olarak MÖ 750-550 yıllarını kapsayan kolonizasyon dönemi Pontos ile Kolkhis kıyılarında ve yaylalarında yaşayan otokton halkların siyasi yapısında ve yaşam şekillerinde önemli bir değişiklik meydana getirmemiştir. Çünkü bölge halkı ile kolonistler arasında siyasi bir bağdan ziyade ticari bir bağ kurulmuştu (Emir, 2012: 15-18; 2014: 1-2). Ancak Aḫamenid kralı II. Kyros'un MÖ 546 yılında Sardes'i alarak Lidya krallığına son vermesi ve Anadolu'nun Aḫamenid hâkimiyetine girmesi ile tüm Anadolu'da olduğu gibi Pontos coğrafyasında da siyasi üst yönetim değişikliği oldu (Hdt, I.73-84; Briant, 2002: 35-37; Kuhrt, 2008: 60-69). Pontos toprakları ve ardından Kolkhis MÖ VI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren resmî olarak Aḫamenid İmparatorluğu'na dâhil edilmiş ve böylece bölgedeki halklar ile birlikte koloniler de sadece vassal olarak bile olsa Aḫamenid idaresine tabi olmuşlardır (Hewsen, 1983: 134-136; 2009: 40).

Aḫamenidler Anadolu topraklarını kendi idari sistemleri olan satrap sistemine dâhil ederek yönetmişlerdir. Satrap sistemi gereği Aḫamenid idari merkezinden atanan valilerce yönetilen satraplıklardan üç tanesi Karadeniz kıyılarını içine alan havzayı idare etmektedir. Yaşanan siyasi gelişmeler sonucunda sınırları zaman zaman değişiklik göstermekle birlikte bu satraplıkların ilki Kuzeybatı Anadolu topraklarının ve Bithynia'nın dâhil olduğu Daskyleion satraplığıdır.[1] Bir diğer satraplık Paphlagonia coğrafyasını da kapsayan İç Anadolu topraklarından Orta Karadeniz kıyılarına

[1] Daskyleion Satraplığı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Sarıkaya, 2018: 1-397.

kadar uzanan bölgeyi içine alan Kappodokia satraplığıdır (Harita 1). Karadeniz'deki üçüncü ve bu çalışmada irdelenilecek satraplık ise Karadeniz'in doğu kıyılarını içine alan Armenia Satraplığıdır. Aḫamenid Döneminde Doğu Karadeniz kıyılarındaki Cotyora (Ordu) ile Phasis (Poti) arasında bulunan Antik Pontos ve Kolkhis topraklarının da dâhil olduğu bu satraplık nedeniyle söz konusu bölge kaynaklarda Armenia olarak da geçmektedir (Petit, 1990: 31-32, 41-42, 207, 214-215; Högemann, 1992: 83-85, 250-252; Jacobs, 1994: 134-135, 144-146, 186; 2011; Dönmez, 2007: 107; Pastor, 2016: 274-275; Harita 2).

Satrap sistemine göre imparatorluk toprakları sırasıyla büyük satraplık, ana satraplık ve küçük satraplık bölgelerine bölünerek yönetiliyordu. Aḫamenidler tüm Pontos, Kolkhis, İberia ve Armenia topraklarına Media Büyük Satraplığı içerisindeki Armina/Armenia Ana Satraplığı şemsiyesi altında oluşturdukları bir yönetim ile hükmetmişlerdir. Doğu Karadeniz toprakları ise Armenia Ana Satraplığına bağlı Batı Armenia Küçük Satraplığı idaresinde yer almaktaydı (Jacobs, 1994: 183-186; 2000: 98-99; Klinkott, 2005: 451-453; Traina, 2023: 565-567).

Armenia Satraplığının ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmese de II. Kyros'un ikinci oğlu Tanaoksares idaresine Armenia, Media ve Kadusia Satraplıklarını verdiği bilinmektedir (Ksen. *Cyr*. VIII.7.11). II. Kyros zamanında Armenia, Med Satraplığının bir parçasıydı. Armenia'yı ayrı bir birim olarak kuran I. Darius'tur. Muhtemelen I. Kserkses (MÖ 486-465) zamanında ise doğu ve batı Armenia olarak ikiye bölünmüştür. Zira I. Kserkses ve I. Artakserkses (MÖ 465-424) mezarları üzerindeki kabartmalarda satraplığın doğu ve batı Armenia olarak ayrıldığı görülmektedir (Herzfeld, 1968: 313; Hewsen, 1983: 127; Kalkan, 2008: 35). Doğu Armenia aynı zamanda Armenia Ana Satraplığının da merkezidir. Hellen komutan Ksenophon MÖ 401-400 kışında Armenia'dan geçip Karadeniz kıyılarına ulaştığı yolculuğunda bölgenin Armenia ve Batı Armenia olarak yönetildiğini kaydetmiştir (*Anab*. II.4.8, 9; IV.4.4, 7, 17). Ksenophon'un *On Binlerin Yürüyüşü*'ne dair anlatısı, MÖ 400'deki Armenia ve Batı Armenia hakkında ilk elden bilgi vermesi bakımından önemlidir.

Armenia Ana Satraplığının merkezinin Van Kalesi/Tuşpa, Batı Armenia Küçük Satraplığının yönetim merkezinin ise Erzincan'ın 10 km. doğusunda eski adı Cimin olan Üzümlü ilçesi yakınlarındaki Altıntepe olduğu genel olarak kabul edilmektedir (Sagona, 2004: 301; Dönmez, 2016: 21; Doğan, 2019: 62). Altıntepe'deki II. tabaka ile Cimin Tepe II/Saztepe'den elde edilen bulgulardan hareket eden Summers (1993: 90-96), bu iki tepenin tek bir yerleşimin ya da yerleşimler kompleksinin iki bileşeni olduğunu belirtir. İki tepe arasındaki düzlüğün Aḫamenidler tarafından çok sevilen kanal, bahçe ve köşkleri içeren geniş bir yerleşime ev sahipliği yapmış olabileceğini iddia etmektedir. Ayrıca Altıntepe II. tabakanın Aḫamenid Dönemi'ne tarihlenen *apadana*nın bulunması, mimari özellikleri, her iki yerleşimde bulunan boyalı seramikler, çanak çömlekler ve gümüşlerin bir kısmının Pers karakterinde olması Altıntepe'nin Batı Armenia Satraplığının merkezi olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir (Summers, 1993: 90-96; Yiğitpaşa, 2010: 112, 116, 178; Bocchieriyan, 2016: 45; Tosun, 2022: 391-392; Traina, 2023: 574-576).

Altıntepe'deki saray ve tapınak yapıları buranın bölgesel bir idari merkez olarak yorumlanmasını sağlamaktadır (Sinclair, 1989: 430). Altıntepe'de bulunan *apadana*yı Urartu dönemine tarihleyen Özgüç (1966: 10-12; 1969: 4, 7), burayı Aḫamenid *apadana*sının prototipini oluşturan mimari bir yapı olarak değerlendirmektedir. *Apadana* yapısının Aḫamenid Dönemi ile ilişkili olup olmadığı konusunda tartışmalar devam etmektedir (Yılmaz & Karaosmanoğlu 2019: 324-331; Tosun, Parlıtı & Caner, 2021: 110). Ancak *apadana*nın Urartu dönemine değil de Aḫamenid dönemine ait olduğunu kabul eden araştırmacılar da bulunmaktadır (Summers, 1993: 90-96; Çilingiroğlu, 1997: 79; Bocchieriyan, 2016: 45; Tosun, 2022: 391-392; Traina, 2023: 574-576). Ayrıca Altıntepe'nin 2 km kadar batısında yer alan Cimin Tepe/Saztepe kale yerleşiminin Urartu sonrası dönemde, özellikle Aḫamenid İmparatorluğu için önemli bir yerleşim yeri belki de Batı Armenia Satraplığının merkezi olabileceğine dair görüşler de

mevcuttur (Işıklı & Parlıtı, 2019: 188; Yılmaz & Karaosmanoğlu 2019: 331; Işıklı & Özdemir, 2019: 351-362). Çünkü Altıntepe'de ortaya çıkarılan boyalı seramikler sınırlı iken Cimin Tepe/Saztepe'dekilerin sayısının fazla olması yerleşimin buraya kaydığının bir göstergesidir (Summers, 1993: 87-88; Korucu, 2012: 10). Urartu tabakalarında, kalelerinde ve mezarlarında boyalı seramiklere rastlanmamaktadır. Altıntepe ve Cimin Tepe/Saztepe'de boyalı seramiklerin Urartu tabakasının üzerinde yani daha sonraki döneme ait tabakada bulunması Aḫamenid Dönemi ile uyuşmaktadır. Aḫamenid boyalı seramiklerinin de özellikle satraplık merkezlerinde yoğun olarak tespit edilmesinden hareketle (Yiğitpaşa, 2010: 112, 116) Altıntepe veya çok yakınındaki Cimin Tepe/Saztepe'nin Batı Armenia Satraplığının idari merkezi olabileceği söylenebilir.

Altıntepe'nin satraplığın merkezi olduğu Summers'a (1993: 96) göre kesin olsa da Batı Armenia Satraplığının başkenti hakkında farklı bir görüş daha vardır. Hewsen (1983: 142), Fırat'ın yukarı kolu üzerinde, güneye dönüp aşağı koluyla buluşmadan hemen önce yer alan eski çağlarda Ani-Kamakh olarak da bilinen Erzincan'ın Kemah ilçesinin Batı Armenia'nın başkenti olabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca Hewsen (1983: 142) Armenia Ana Satraplığının merkezi olan Tuşpa aynı zamanda Herodotos'un (III.93) XIII. satraplık olarak belirttiği asıl Armenia Satraplığının da merkezi olarak görmektedir.

Armenia'dan Pontos'a doğru *on binler*le birlikte yürüyen Ksenophon Batı Armenia'da belirttiği ve muhtemelen Tiribazus'a ait olan saray da Altıntepe'de bulunan saraydır. Çünkü söz konusu saray etrafında tıpkı I. Orontes'in sarayının etrafında olduğu gibi erzak yönünden zengin çok sayıda köyün bulunduğu bilinmektedir (Ksen. *Anab*. IV.4.7-10). Ancak Hewsen'in Batı Armenia başkenti olarak ileri sürdüğü Kemah'ı da göz ardı etmemek gerekmektedir. İleride yapılacak arkeolojik çalışmalarla bu satraplığın başkenti noktasında daha açıklayıcı bilgiler elde edilmesi ihtimal dâhilindedir. Mevcut bilgilerden hareketle Batı Armenia Satraplığının sınırlarını Kafkasya, Fırat Nehri ve Karadeniz oluşturuyordu. Doğu Armenia'ya gelince, güney sınırını Kentrites Nehri (Botan Çayı; Ksen. *Anab*. IV.3.1; Harita 2) belirlerken Fırat Nehri ise Kilikya ile olan batı sınırını belirliyordu (Hdt. V.52). Kuzey ve doğu sınırları hakkında ise belirsizlikler mevcuttur. Ancak bu iki satraplık, takriben MÖ III. yüzyılda kurulan bağımsız Büyük Armenia ve Sophene krallıklarının topraklarına karşılık gelmektedir (Traina, 2023: 574).

Doğu Karadeniz topraklarının yönetimini elinde tutan Batı Armenia Satraplığının idarecileri hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi yer almamaktadır. Batı Armenia Satraplığı idarecileri olarak Kalkan (2008: 39-40), üç ismi belirtmektedir. Bunlardan ilki I. Kserkses'in (486-465) Yunanistan'ı MÖ 480'deki istilasında ordusundaki Armenialıların ve Friglerin komutasını üstlenen ve aynı zamanda I. Kserkses'in damadı olan Artokhmes'tir (Hdt. III.73). Batı Armenia ile bağlantılı ikinci isim Embas'dır. Embas, II. Artakserkses'e kardeşi Genç Kyros'un giriştiği isyanda yardımda bulunan ve Armenia birliklerini idare eden kişidir (Ksen. *Cyr*. V.3.38). Üçüncüsü ise Tiribazus'tur. Ksenophon'un (*Anab*. IV.4.4,) *Armenia'nın bu kısmı Batı Armenia olarak adlandırılıyordu. Bölgedeki satrap yardımcısı, aynı zamanda kralın yakın arkadaşı da olan Tiribasuz'tu* olarak tanıttığı Tiribazus, Batı Armenia Satraplığından sorumlu idi. Bu isimlerin geçtiği kaynaklar değerlendirildiğinde sadece Tiribazus'un Batı Armenia Satraplığını yöneten bir idareci olduğu kesin olarak söylenebilir. Ksenophon'un bölgeden bizzat geçmesi, bölge halkı ve sorumlularıyla irtibat kurması ve Tiribazus hakkında net ifadeler kullanmasından böyle bir çıkarımda bulunmak yanlış olmayacaktır. Kalkan'ın yönetici olarak belirttiği diğer iki isim olan Artokhmes ve Embas'ın Batı Armenia Satraplığı yöneticilerinden olması ile ilgi görüşünün ise daha fazla delile muhtaç olduğu düşünülmektedir.

Ksenophon, Armenia'yı *Orontes'ın idaresindeki büyük ve müreffeh bir bölge* olarak ifade ederken (*Anab*. III.5.17) II. Artakserkses'in kızı Rhodogune ile evlenen Orontes'i[2] Armenia Satrapı olarak belirtir

[2] Orontes ile Armenia'yı uzun yıllar yöneten Orontid Hanedanlığı ile ilgili bkz. Demir, 2014; Doğan, 2019: 58-100.

(*Anab*. II.4.8-9). II. Artakserkses'in arkadaşı ve kızı Amistris ile evli olan Tiribazus'u ise Batı Armenia'dan sorumlu, Orontes'e bağlı ve onun emrinde olan satrap yardımcısı olarak tanıtmaktadır. Ayrıca Ksenophon, Tiribazus kralın yanında olduğu zaman ondan başka kimsenin kralın ata binmesine yardım edemeyeceğini de kaydederek Tiribazus'un kral nezdindeki konumunu aktarmaktadır (*Anab*. IV.4.4, 7, 17). *Hyparchos* ünvanıyla Batı Armeni'yı idare eden Tiribazus birkaç yıl sonra komutan oldu ve MÖ 393-391 yıllarında Atina ile Sparta arasındaki ilişkide önemli bir rol oynadı (Traina, 2023: 582). Ksenophon, Orontes ile Tiribazus arasında bir yetki farkının olduğunu belirtse de bu tarihten önceki ve sonraki bazı kayıtlara göre Aḫamenid kralının iki damadı arasında yetkileri bakımından bir ayrım yapmak zordur. Armenia idari anlamda Aḫamenid kralı ile yakın ilişkileri bulunan Orontes ve Tiribazos tarafından yönetiliyor gibi görünmekle birlikte bunun MÖ V. yüzyılın sonlarından MÖ IV. yüzyılda hangi tarihe kadar devam ettiğini söylemek zordur. Fakat her hâlükârda Armenia, bu tarihlerde Aḫamenid kralına düzenli olarak vergi ödeyen Pers Satraplıklarından biri konumundadır (Doğan, 2019: 66, 71).

Aḫamenidler MÖ 331'de Gaugamela Savaşı'nda mağlup olup tarih sahnesinden çekilinceye kadar Doğu Karadeniz topraklarından Aḫamenid ordusuna asker gönderilmekteydi (Hdt. VII.78-79). I. Darius'un İskit ve Trakya seferi ve Pers-Yunan savaşları için bölgeden asker toplanmıştı (Jacobs, 2000: 97-99; Briant, 2002: 141-156). Ayrıca Büyük İskender ile yapılan Gaugamela Savaşı'nda Armenia ve Batı Armenia Satraplıklarından iki askerî birliğin bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir (Arr. *Anab*. III.8.5; Curt. IV.12.10; Pastor, 2016: 272). Bölgeden Aḫamenid ordusuna gönderilen askerlerin sayısı tam olarak tespit edilemese de bölge halkından satrap ordusuna[3] askerlerin toplanmış olması gerekmektedir. Doğu Karadeniz ile Aḫamenid ordusu arasında askerî bir ilişki olması satrap sisteminin doğal bir sonucudur. Zira Ksenophon, II. Kyros'un satraplarına bulundukları yerleri idarede kendi yönetimini taklit etmelerini, Perslerden ve müttefiklerinden savaşa hazır askerî birlikler bulundurmalarını emrettiğinden bahseder (Ksen. *Cyr*. VIII.6.10). Fakat kaynaklar Armenia'dan gelen askerî birliklerin hangi halklardan oluştuğu ve sayısı hakkında detaylı bilgiler vermediğinden bu noktadaki sorular cevapsız kalmaktadır. Armenia Satraplığının kuzey kesiminde muhtemelen Armenia Dağlık Bölgesi'nin kuzey yamaçları boyunca ya da doğrudan kıyı boyunca yer alan Proto-Kafkas halklarından Moskhoi, Tibaranoi, Makron, Mossynoikoi ve Marsa halkları gruplandırılmıştı. Herodotos (III.93-94) bunları Armenialılarla birlikte XIX. satraplığa yerleştirmiştir. Ancak Herzfeld (1968: 313), bu kavimlerin Armenia'nın Karadeniz'e kadar uzanan isimsiz kuzey komşuları olabileceğini kaydetmiştir.

Herodotos satraplıklar hakkında verdiği bilgileri Hekataios'tan yararlanarak oluşturmuştur. Hekataios'un oluşturduğu liste MÖ 520-515 yılları arasına, yani I. Darius'un eyaletleri yeniden düzenlemesinden yaklaşık beş yıl sonrasına aittir. Hekataios, dönemin satraplıklarını gösteren bu resmî listeyi muhtemelen Sardes valisi ve I. Darius'un kardeşi Artaphrenes ile olan dostluğu sayesinde elde etmiştir. Bu listede Hekataios, Armenia'yı tek satraplık olarak göstermiştir. Hekataios'un zamanında bir, Herodotos'un zamanında ise iki Armenia Satraplığı mevcuttu. Herodotos aynı coğrafi alanı kaplayan Armenia Ana Satraplığı olan XIII. satraplığı korurken, Armenia sınırları içerisinde satraplık ismi vermeden iki Armenia Satraplığını eklemiştir (Herzfeld, 1968: 313-314; Hewsen, 1983: 125-126; Kaya 2018b: 250). Herodotos'un satraplık isimlerinden ziyade yaşayan halklara göre oluşturduğu ve Armenia'yı kapsayan listesi şu şekildedir:

XIII. satraplık Paktyika ülkesi, Armenia ve Pontus Euxinus'a (Karadeniz) kadar uzanan komşularından oluşmakta ve 400 *talanton* vergi vermektedir (Hdt. III.93).

[3] Aḫamenidlerin satrap orduları ve ordu teşkilatı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Briant, 2002: 340-343; Klinkott, 2005: 281-305; Dusinberre, 2013: 83-112; Duran, 2015: 70-73; Sarıkaya, 2018: 492-495.

XVIII. satraplık Matienler, Saspeirler ve Alarodianlardan oluşmakta ve 200 *talanton* vergi vermektedir (Hdt. III.94).

XIX. satraplık ise Moskhoiler, Tibaranoiler, Makronlar, Mossynoikoiler ve Marsalardan oluşmakta ve 300 *talanton* vergi vermektedir (Hdt. III.94).

Herodotos, bu satraplıklarda yaşayan halkları verirken aslında Med Satraplığında yaşayan Paktyikalılar ve Matienleri yanlışlıkla Armenia Satraplığında listelemiştir (Hewsen, 1983: 126). Diğer halklar ise genel olarak Karadeniz'in Kotyora (Ordu) ile Phasis (Poti) şehirleri arasındaki kıyı kesimi ve iç bölgelerinde yaşamaktaydılar (Harita 2). Ksenophon (*Anab*. IV.6.5-6), Armenia'dan ayrıldıktan sonra sadece Khalybialılar, Taokhialılar, İskitler, Phasisliler ve Makronlardan bahseder ki bu halklardan sadece Makronlar, Herodotos tarafından bilinmektedir (Harita 2). Ksenophon ayrıca geçtiği güzergâhtaki halklardan Kardukhialılar, Khalybialılar, Khaldialılar, Kolkhisliler, Mossynoikoiler, Koitoslar, ve Tibarenosların bağımsız yaşadıklarını belirtirken Makronların bağımsız olup olmadığı ile ilgili bir bilgi aktarmaz (*Anab*. VII.8.25). Herodotos ve Ksenophon'un verdiği bilgiler arasındaki farklar kısmen Ksenophon'un farklı halkların yaşadığı toprakların sadece dar bir şeridinden geçmiş olmasından, kısmen güzergâhında gördüğü birkaç yer hakkında daha ayrıntılı bilgi vermesinden ve kısmen de Herodotos'un kaynağının tarihi ile Ksenophon'un seyahatinin tarihi arasındaki zaman farkından olabilecek bazı nüfus değişimlerinden kaynaklanabilir.

Doğu Karadeniz'in Pontos toprakları ve bölgede yaşayan halklar Aḫamenid satrap sistemi içerisinde belirlenen miktarlarda vergisini öderken Kolkhisliler ve bunların Kafkaslara kadar olan komşuları ise farklı bir statüde yer almaktaydı. Herodotos, Aḫamenid yönetimine bağlı olmalarına rağmen haraca bağlanmayıp hediye gönderen topraklardan bahsederken Kolkhis hakkında şu ifadelere yer vermektedir.

> Kolkhisliler ve Kafkas dağlarına kadar olan komşuları da kendi istekleriyle vergiye katılıyorlardı (Zira Pers egemenliği Kafkaslara kadar uzanıyordu. Kafkasların kuzeyindeki ülke Perslere saygı göstermez). Bu halklar da böylece kendiliklerinden armağanlar veriyorlardı ve her dört yılda bir veriyorlardı ve hala vermektedirler; sunuları yüz oğlan ve yüz bakire kızdır (Hdt. III.97).

Herodotos, ayrıca I. Darius'un İskitlere karşı seferleri sırasında Aḫamenidlerin sekiz büyük kale inşa ettirerek Büyük Kafkasya'nın kuzeyini kontrolleri altına almaya çalıştıklarını anlatır (Hdt. IV.124). Aḫamenid İmparatorluğu'nun en kuzey sınırı olarak kaydedilen Kolkhis topraklarının yani Güney Kafkasya'nın tamamının doğrudan Aḫamenid kontrolü altında olup olmadığı da tartışmalı konulardan biridir. Çünkü Aḫamenid Dönemine değinen klasik kaynaklarda Kafkasya bölgesi tıpkı Pontos'da yaşayana halklarda olduğu gibi geniş ölçüde ihmal edilmektedir (Lordkipanidze, 2000: 4-7). Bu nedenle tarihçiler, yaklaşık iki yüz yıllık Aḫamenid yönetimi sırasında imparatorluğun o bölgedeki sınırları ve etkinliği hakkında yeterli bilgi ve veriye sahip olmadan değerlendirmeler yapmak zorunda kalmaktadır. Knauß (2001: 125-126) ve Gagoshidze (1996: 125-126) Doğu Karadeniz kıyılarının yani günümüzün Gürcistan Cumhuriyeti'nin tamamını Aḫamenid İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kabul etmektedir. Bu iki yazar aksine Lordkipanidze (2000: 9-11), Kafkas İberya Krallığı'nı bağımsız olarak kabul eder ve Aḫamenid kontrolünü Gürcistan'ın doğusundaki Kaheti bölgesiyle sınırlar. Hewsen (1983: 128), Aḫamenid İmparatorluğu'nun Ermeni platosunun ötesine uzandığına dair şüphelerini dile getirir. Jacobs (1994: 184; 2006), Kolchis'i Aḫamenid İmparatorluğu'nun bir parçası olarak görürken, Bill (2010: 16-17), bu toprakları satraplık sistemi dışındaki haraçlardan bağımsız bir statüde görür. Arrianus'a (*Anab*. III.8.4, III.11.4) göre ise MÖ IV. yüzyılda Albania Krallığı'nın ortaya çıktığı bölge halkları, Gaugamela Savaşı'nda (MÖ 331) Media Satrapı Atropates komutasındaki birliklerin temininde rol oynadı. Tüm bu farklı değerlendirmelere rağmen bilim adamları genel olarak, Herodotos'un (III.97) Aḫamenid İmparatorluğu'nun kuzey sınırını oluşturan Büyük Kafkasya

sıradağları hakkındaki ifadesinin güvenilir olduğu konusunda hemfikirdirler (Jacobs, 2000: 99; Herles, 2017: 134).

MÖ 513-512 yıllarında I. Darius'un İskitlere karşı düzenlediği sefer sırasında ele geçirilen Kolkhis hakkında farklı görüşler olmasının muhtemel sebebi I Kserkses'in Yunanistan'a karşı savaşının başarısız olmasının ardından bölgenin bağımsızlığını geri kazanmış olması olabilir. Hatta Kolkhis'in Armenia Ana Satraplığına bağlı, Batı Armenia Satraplığından farklı bir küçük bir satraplık olarak yönetildiğini ileri süren yazarlar da mevcuttur (Jacobs 2006; Traina, 2023: 574). Bütün görüşlerin doğruluk payı olmakla birlikte Kolkhis hakkında, I. Kserkses'den sonra Aḫamenidlere dört yılda hediye vererek kendi iç işlerinde bağımsız bir yapıda varlığını sürdürdükleri genel olarak kabul edilmektedir. Armenia ile ilgili kayıtlar MÖ IV. yüzyılın son çeyreğine kadar çok azdır (Traina, 2023: 584). Antik dönem kaynaklarındaki kısıtlı bilgiler ve mevcut arkeolojik çalışmaların azlığı antik dönem Doğu Karadeniz coğrafyasında Aḫamenid idari yapısının detayları hakkında daha fazla söz söylememizi engellemektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Aḫamenid İmparatorluğu, Orta Asya içlerinden Yunanistan'a kadar olan geniş bir coğrafyaya hükmetmiş bu toprakları satraplıklara bölerek başarılı bir şekilde yönetmiştir. Aḫamenid İmparatorluğu'nun devasa büyüklüğü ve içerdiği sayısız kültür nedeniyle her satraplık kendi yerel, kültürel ve siyasi gelenekleri göz önünde bulundurularak incelenmelidir. I. Darius'tan itibaren sayıları yirminin altına hiç düşmeyen satraplıklar arasında bölgesel çeşitlilikten kaynaklı farklı yönetim temayülleri bulunmaktadır. Her satraplık hakkında Aḫamenid zamanına ve sonraki dönemlere ait kaynakların yetersizliği ve dönemle ilgili arkeolojik araştırmaların azlığından kaynaklanan bilgi eksiklikleri de mevcuttur.

Satraplık sistemi gereği Aḫamenid merkezinde bulunan idari birimlerin bir benzeri satraplık merkezlerinde de bulunuyordu. Her satraplık merkezinde kralın buyrukları ve resmî belgelerin tutulduğu arşivler, vergi ve haraçların toplanıp depolandığı bir yer mevcuttu. Aḫamenid satrapları sorumlu oldukları bölgelerin iç işlerinde özerk bir yönetim sergilemekteydiler. Aḫamenid merkezinden gelen görev ve emirler yerine getirildiği sürece yerel özerkliği bulunan bu idari sistem, Aḫamenid İmparatorluğu'nun istikrarlı bir yönetim sürdürmesinde önemli rol oynamıştır. Elbette hâkimiyet altına alınan yerlerde uygulanan hoşgörülü yaklaşımlar ve yerel ihtiyaçlara yönelik duyarlılıklar Aḫamenid yönetiminin başarısında önemli bir paya sahip olmuştur.

Aḫamenidlerin *Armina* olarak kaydettiği Armenia Ana Satraplığına bağlı Batı Armenia Küçük Satraplığı sorumluluğundaki Pontos ve Kolkhis topraklarının idari durumunun incelenmesi hedefini taşıyan bu çalışmanın ne yazık ki kaynak çeşitliliği noktasında eksiklikleri olduğu unutmamalıdır. Özellikle Hellen tarihi kaynakları satrapların çeşitli Hellen güçleriyle doğrudan çatışma hâlinde olduğu dönemlerde yani Aḫamenid Döneminin büyük bir kısmında Batı Anadolu'daki satrapların isimleri ve tarihleri hakkında daha fazla bilgi vermektedir. Anadolu'nun diğer bölgeleri için mevcut bilgiler, genellikle yazılı olmaktan çok arkeolojik niteliktedir. Armenia'daki Aḫamenid Satraplığı ise arkeolojik araştırmalar açısından yeterince incelenmiştir. Mevcut metinler arasındaki bilgi farklılıkları mukayese edilip arkeolojik ve yazılı anlatımların merkeze alarak tutarlı açıklamalar yapmaya çalışmak Aḫamenid Doğu Karadenizi'ni anlamlandırmamızı kolaylaştıracaktır.

Batı Armenia Satraplığı hakkında Erzincan'ın Üzümlü ilçesi sınırlarında bulunan Altıntepe ve Cimin Tepe/Saztepe'deki arkeolojik bulgular, Aḫamenid idari yapısını gösteren maddi unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle *apadana* ve sütun kaidelerinin varlığı Altıntepe'nin Batı Armenia Satraplığının idari merkezi olabileceğine işaret etmektedir. Çok sütunlu salonlara sahip idari merkezler, imparatorluğun kalbindeki saraylara ve idari merkezlere bir göndermedir ve bu nedenle Armenia'yı

yönetmek için Aḫamenid güç sembollerini kullanan Aḫamenid satraplarının yönetim merkezlerinin kanıtı niteliğindedir. Bu durum, Ksenophon'da geçen Tiribazus'un sarayının Altıntepe olma ihtimalini desteklemesi açısından dikkate değerdir. Altıntepe'deki arkeolojik buluntular Batı Armenia'daki gerek idari binalar gerek seçkinlerin süs eşyaları ile boyalı seramikler ile çanak çömlekler, kamusal teşhir alanlarında Aḫamenid etkisini gösterdiği açıktır. Elit olmayan kesimin Aḫamenid uygulamalarını ne kadar özümsediğini anlamak için daha fazla delile ihtiyaç duyulsa da mevcut arkeolojik buluntular ışığında onların imparatorluk fikirlerini benimsediğini gösteren yeterli kanıt mevcuttur. Arkeolojik araştırmalar bölgenin Aḫamenid geçmişini ortaya çıkardıkça daha fazla değerlendirme yapılabilir ve bölgenin geçmişi daha da aydınlatılabilir.

Batı Armenia Satraplığı ile ilgili elimizdeki sınırlı arkeolojik kalıntılar ve sınırlı antik kayıtlar birbirlerini desteklemektedir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre Aḫamenid İmparatorluğu'nun Batı Armenia Satraplığı sınırları dâhilindeki Pontos ve Kolkhis topraklarının (Harita 2) Aḫamenid yönetimine vergi verip ihtiyaç durumunda asker gönderdikten sonra iç işlerinde bağımsız bir şekilde hayatlarını sürdüren halklardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Yazılı ve arkeolojik kaynakların sınırlı olmasından ötürü bölge halklarının Batı Armenia satrapları ile olan ilişkileri, kurulan bağlar ve her iki tarafın birbirlerine yaklaşımlarının detaylarına maalesef vâkıf değiliz. İmparatorluğun Doğu Karadeniz coğrafyasındaki Aḫamenid yönetimini Herodotos, Kolkhisliler dışındaki kıyı halklarını XIX. satraplık altında toplarken, Ksenophon zamanında hepsinin, en azından yerel ihtiyaçlar noktasında doğrudan Aḫamenid kontrolünden bağımsız olduklarını bir kez daha belirtmek gerekir.

Antik dönem Doğu Karadeniz hakkında birçok konuda olduğu gibi Aḫamenid Dönemi bölgenin idari yapısını araştırılırken de çoğu parçası kayıp olan dağılmış bir mozaiğin parçalarıyla çalışıldığı unutulmamalıdır. Doğrudan bu bölge hakkında bilgi veren, büyük ölçüde Hekataios'tan yararlanmış Herodotos ile bölgeden bizzat geçen Ksenophon bulunmaktadır. Arkeolojik olarak Altıntepe ve Cimin Tepe/Saztepe'deki buluntulardan başka bir veriye henüz sahip değiliz. Dolayısıyla Doğu Karadeniz hakkında irdelediğimiz konu çerçevesinde yapılacak değerlendirmelerde yeni arkeolojik buluntular ortaya çıkarılıp bizlere yeni veriler sunana kadar mevcut kaynaklara dikkatli bir şekilde yaklaşarak değerlendirmeler yapmak durumundayız.

"COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları:	
Etik Kurul Belgesi:	Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.
Çıkar Çatışması Beyanı:	Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.
Finansal Destek:	Bu çalışmanın araştırma ve yazım aşamasında herhangi kişi/kurum veya kuruluşlar tarafından finansal destek alınmadığı bildirilmiştir.
Destek ve Teşekkür Beyanı:	-
Çifte Kör Hakem Değerlendirmesi:	Dış-bağımsız
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.	
The following statements are made in the framework of "COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors":	
Ethics Committee Approval:	Ethics committee approval is not required for this article.
Declaration of Conflicting Interests:	No conflicts of interest were reported for this

	article.
Financial Support:	It has been reported that this study did not receive financial support from any person/institution or organization during the research and writing phase.
Statement of Support and Acknowledgment:	-
Double-Blind Peer Review:	External-independent
This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.	

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Arr. (= Arrianus)

Anab. (= *Anabasis*)

Arrian (1976-1983). *Anabasis of Alexander*. (Trans. Peter Astbury Brunt), Vols. I-II, LCL 236, 269, MA: Cambridge University Press, Cambridge.

Curt. (= Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*)

Quintus Curtis Rufus (1971). *History of Alexander*. (Trans. John Carew Rolfe), Vol. I, Books 1-5, LCL 377, MA: Harvard University Press, London.

Hdt. (= Herodotos, *Historiai*)

Herodotos (2014). *Tarih*. (Çev. Müntekim Ökmen), X. Basım, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Ksen. (= Ksenophon)

Anab. (= *Anabasis*)

Xenophon (1998). *Anabasis*. (Trans. Carleton L. Brownson), (Rev. Ed. John Dillery). LCL 90, MA: Harvard University Press, Cambridge.

Ksenophon (2011). *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*. (Çev. Oğuz Yarlıgaş), Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Cyr. (= *Cyropaedia*)

Xenophon (1914). *Cyropaedia*. (Trans. Walter Miller), Vol. II, LCL 52, MA: Harvard University Press, Cambridge.

Modern Kaynaklar

Bill, A. (2010). Achaemenids in the Caucasus?. (Ed.: Jean Nieling & Ellen Rehm). *Achaemenid Impact in the Black Sea Communication of Powers* İçinde (s. 15-27). Aarhus: Aarhus University Press.

Bocchieriyan, S. (2016). *The Achaemenid Satrapy of Armenia*. Classics Departmental Honors Thesis. Boulder: University of Colorado.

Briant, P. (2002). *From Cyrus to Alexander A History of yhe Persian Empire*. (Trans. Peter T. Daniels), Indiana: Eisenbrauns.

Brosius, M. (2010). Pax Persica and the Peoples of the Black Sea Region: Extent and Limits of Achaemenid Imperial Ideology. (Ed.: Jens Nieling & Ellen Rehm). *Achaemenid Impact in the Black Sea Communication of Powers* İçinde (s. 29-40). Aarhus: Aarhus University Press.

Casabonne, O. (2007). Akamenid İmparatorluğu Büyük Kral ve Persler. *Arkeo Atlas*, 0(6), 20-34.

Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.

Demir, M. (2014). M.Ö. VI.-IV. Yüzyıllar Arasında Pers-Armenia İlişkileri ve Armenia Orontid Hanedanlığı. *Yeni Türkiye: Ermeni Özel Sayısı*, 0(60), 191-200.

Doğan, A. (2019). Antik Belgeler Işığında Orontid ve Artaksiad Egemenliği Döneminde Armenia'nın Siyasi Durumu (MÖ VI. – MS I. Yüzyıl). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dönmez, Ş. (2007). The Achaemenid Impact on the Central Black Sea Region. (Ed.: İnci Deleman). *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia - Sixth-Fourth centuries B.C. Papers presented at the International Workshop Istanbul 20-21 May 2005* İçinde (s. 107-116). İstanbul: Türkish Institute of Archaeology.

_____ (2016). *Anadolu ve Ermeniler Kızılırmak Havzası Demir Çağı Toplumunun Doğu Anadolu Yaylası'na Büyük Göçü - Anatolia and Ermenians Great Exodus of the Halys Basin iron age community to the Eastern Anatolian Plateau*. (Çev. Burçin Adısönmez), İstanbul: Anadolu Öntarih Yayınları.

Duran, Muzaffer (2015). Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(34), 61-86.

Emir, O. (2012). Eskiçağ'da Doğu Karadeniz Bölgesinin Jeopolitik Önemi. *Karadeniz İncelemeleri Derisi*, 0(13), 9-26.

_____ (2014). *Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV. yy -MS III. yy.).* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gagoshidze, I. (1996). The Achaemenid Influence in Iberia. *Boreas*, 19, 125–136.

Herles, M. (2017). Achaemenids and the Southern Caucasus. (Ed.: Pavel S. Avetisyan & Yervand H. Grekyan). *Bridging Times and Spaces: Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies: Honouring Gregory E. Areshian on the occasion of his sixty-fifth birthday* İçinde (s. 133-153). Oxford: Archaeopress.

Herzfeld, E. (1968). *The Persian Empire*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Hewsen, R. H. (1983). Introduction to Armenian Historical Geography II: The Boundaries of Achaemenid "Armina". *Revue Des Etudes Armeniennes*, XVII, 123-143.

_____ (2009). Armenians on the Black Sea: The Province of Trebizond. (Ed.: Richard G. Hovannisian). *Armenian Pontus: The Trebizond-Black Sea Communities* İçinde (s. 37-65). California: Mazda Publishers.

Högemann, P. (1992). *Das alte Vorderasien und die Achämeniden Ein Beitrag zur Herodot-Analyse*. Beihefte zum TAVO: Reihe B, Geisteswissenschaften Nr. 98, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.

Işıklı, M. & Özdemir, M.A. (2019). Erzincan, Saztepe (Cimintepe II): Akhaimenid Dönemi İçin Bölgesel Bir Merkez. (Ed.: Aynur Özfırat, Şevket Dönmez, Mehmet Işıklı & Mona Saba). *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları* İçinde (s. 351-362). İstanbul: Ege Yayınları.

Işıklı, M. & Parlıtı, U. (2019). Doğu Anadolu'nun Geç Demir Çağı: Sorunlar ve Çözümsel Perspektifler. (Ed.: Aynur Özfırat, Şevket Dönmez, Mehmet Işıklı & Mona Saba). *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları* İçinde (s. 181-215). İstanbul: Ege Yayınları.

Jacobs, B. (1994). *Die Satrapienverwaltung im Perserreich zur Zeit Darius' III*. Beihefte zum TAVO: Reihe B, Geisteswissenschaften Nr. 87, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.

_____ (2000). Achaimenidenherrschaft in der Kaukasus-Region und in Cis-Kaukasien. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 0(32), 93–102.

_____ (2006). Caucasus III – Achaemenid Rule in. *Encyclopædia Iranica*. https://iranicaonline.org/articles/caucasus-iii (25.08.2023).

_____ (2011). Achaemenid Satrapies. *Encyclopædia Iranica*. https://www.iranicaonline.org/articles/achaemenid-satrapies (04.05.2023).

Kalkan, H. (2008). *M.Ö. 6-4. yüzyıllda Doğu Anadolu Arkeolojik Veriler Işığında Tarihsel ve Kültürel Değerlendirme*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaya, M. A. (2018a). Anadolu'da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı. *CEDRUS*, VI, 159-179.

_____ (2018b). *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Klinkott, H. (2005). *Der Satrap- Ein Achaimenidischer Amtsträger und seine Handlungs-spielräume.* Frankfurt: Verlag Antike.

_____ (2007). Steuern, Zölle und Tribute im Achaimenidenreich. (Ed.: H. Klinkott, S. Kubisch & R. Müller), *WollermannGeschenke und Steuern, Zölle und Tribute - Antike Abgabeformen in Anspruch und Wirklichkeit* İçinde (s. 263-290). Leiden: E. J. Brill.

Knauß, F. (2001). Persian rule in the North. (Ed.: Inge Nielson). *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC. Regional Development and Cultural Interchange between East and West* İçinde (s. 125-143). Aarhus: Aarhus University Press.

Korucu, H. (2012), *Erzincan Altıntepe Urartu Kalesi İle Yakın Çevre Yerleşmeleri Tunç Ve Demir Çağlar Seramiği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kuhrt, A. (2008). *The Persian Empire A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*. Vol. I-II, London & New York: Routledge.

Lordkipanidze, O. (2000). Introduction to the History of Caucasian Iberia and its Culture of the Achaemenid and Post-Achaemenid Period. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 32, 3–19.

Özgüç, T. (1966). *Altıntepe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

_____ (1969). *Altıntepe II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Pastor, L. B. (2016). The Satrapy of Western Armenia in the Mithridatid Kingdom. (Ed.: Victor Cojocaru & Alexander Rubel). *Mobility in Research on the Black Sea Region* İçinde (s. 273-287). Cluj-Napoca: Mega Publishing House.

Petit, T. (1990). *Satrapes et satrapies dans l'empire achéménide de Cyrus le Grand à Xerxès Ier*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liége, Fascicule 254, Paris: Les Belles Lettres.

Roaf, M. (2017). *Cultural Atlas of Mesopotamia and the ancient Near East*. New York: Facts On File.

Sagona, C., (2004). Did Xenophon take the Aras High Road? Observations on the Historical Geography of North-East Anatolia. *Ancient Near Eastern Studies*, Supplement 12, 299-333.

Sarıkaya, S. (2016). Anadolu'da Pers Satraplık Sistemi. *CEDRUS*, IV, 75-90.

_____ (2018). *Anadolu'da Persler Daskyleion Satraplığı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sinclair, T. A. (1989), *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*. Vol. II, London: The Pindar Press.

Summers, G. D. (1993). Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey. *Anatolian Studies*, 43, 85-108.

Tekin, O. (2007). Satraplar Anadolusu. *Arkeo Atlas*, 0(6), 62-73.

Tosun, M. (2022). Pers/Akhaemenid Dönemi'nde Anadolu: Bölgeler Arası Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme. *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 379-416.

Tosun, M., Parlıtı, U. & Caner, E. (2021). An Evaluation on Eastern Anatolia Late Iron Age Persian/Achaemenid Period). *Arkeoloji Dergisi*, XXVI (2021/1), 107-120.

Traina, G. (2023). The Satrapies of the Persian Empire: Media and Armenia. (Ed.: Karen Radner, Nadine Moeller & D. T. Potts). *The Oxford History of the Ancient Near East - Volume V: The Age of Persia* İçinde (s. 556-591). Oxford: Oxford University Press.

Tuplin, C. (1987). The administration of the Achaemenid Empire. (Ed.: Ian Carradice). *Coinage and Administration in the Athenian and Persian Empires The Ninth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History* İçinde (s. 109-166). Oxford: British Archaeological Reports.

Yılmaz, M.A. & Karaosmanoğlu, M. (2019). Erzincan-Altıntepe Kalesi'nde Urartu Sonrası Sorunsalı: Geç Demir Çağı Verilerinin Genel Bir Değerlendirmesi - Post-Urartian Problem at Erzincan-Altıntepe Fortress: A General Evaluation of Late Iron Age Data. (Ed.: Aynur Özfırat, Şevket Dönmez, Mehmet Işıklı & Mona Saba). *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları* İçinde (s. 323-350). İstanbul: Ege Yayınları.

Yiğitpaşa, D. (2010). *Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (MÖ 6.-4. Y.Y.) Çanak Çömleği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

HARİTALAR:

Harita 1: Daskyleion ve Kappadokia Satraplığı (Jacobs, 1994: Karte I).

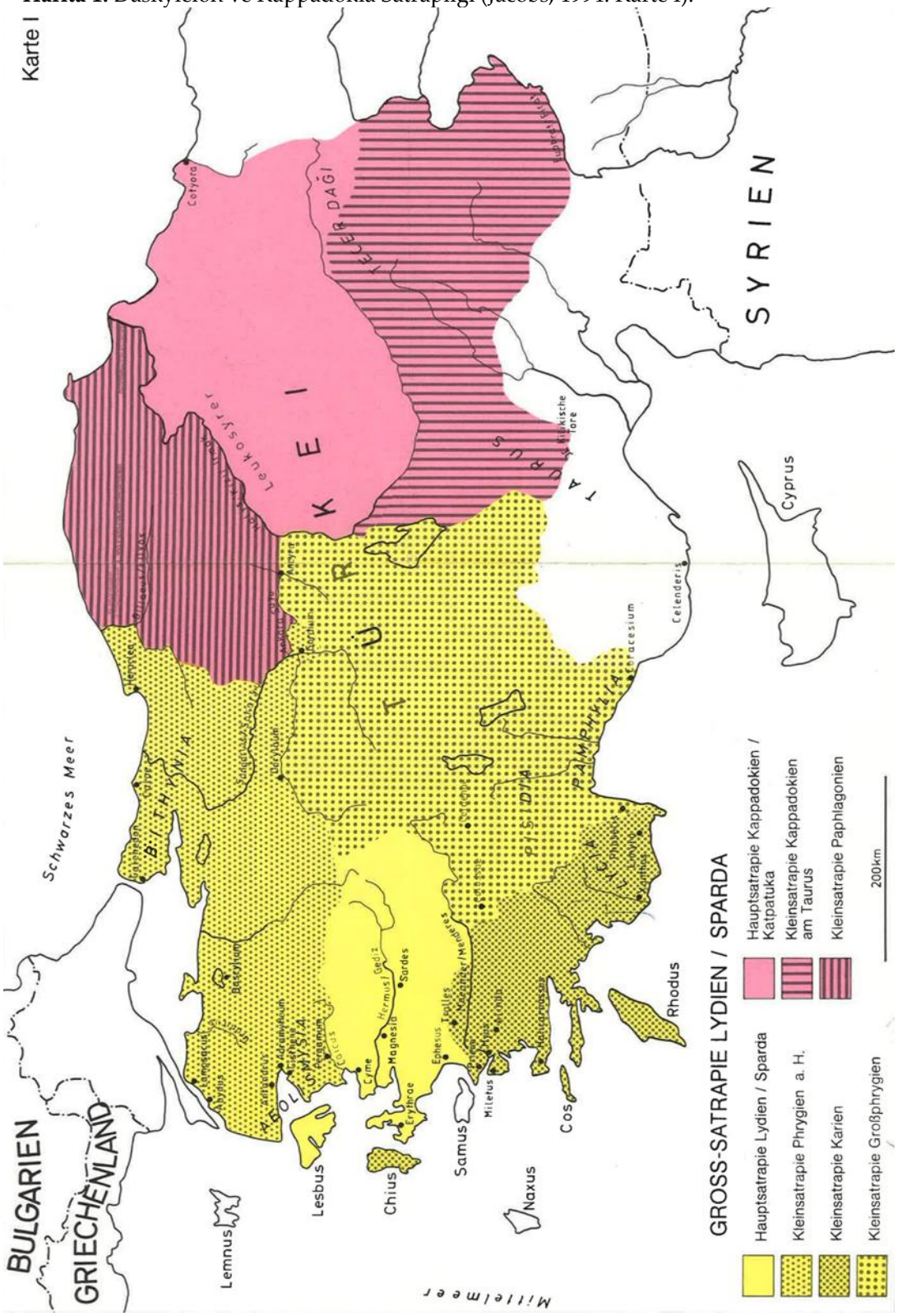

Harita 2: Media ve Armenia Satraplıkları (Jacobs, 1994: Karte IV).

